

תורת החבורות 88-218-01 תשפ"א

הערות הרצאה 6

שלום!

תזכורת 0.1. יהי $f: G \rightarrow H$ הומומורפיזם. אז

$$\begin{aligned}G/\ker f &\cong \operatorname{im} f \\g \cdot \ker f &\mapsto f(g)\end{aligned}$$

דוגמה 0.2. נאמר שהעתקה $T: \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^n$ היא אפינית אם קיימת מטריצה $A \in GL_n(\mathbb{R})$ ווקטור $v \in \mathbb{R}^n$ כך ש- T מוגדרת לפי

$$T(x) = Ax + v$$

לכל $x \in \mathbb{R}^n$. אוסף ההעתקות האפיניות הוא חבורה $AGL_n(\mathbb{R})$ או לפעמים $\operatorname{Aff}_n(\mathbb{R})$ ביחס לפעולת ההרכבה. נבדוק סגירות:

$$T(x) = Ax + v \qquad S(x) = Bx + w$$

אז

$$(S \circ T)(x) = S(Ax + v) = B(Ax + v) + w = BAx + (Bv + w)$$

לכל $A, B \in GL_n(\mathbb{R})$ ו- $v, w \in \mathbb{R}^n$. נתבונן בתת-החבורה נורמלית של $T_n(\mathbb{R})$ $AGL_n(\mathbb{R})$ המכילה את כל ההעתקות האפיניות מהצורה $T(x) = x + v$, הנקראות הזזות. לבית: לבדוק כי $T_n(\mathbb{R})$ סגורה להצמדה. בנוסף יש שיכון של $GL_n(\mathbb{R})$ לתוך $AGL_n(\mathbb{R})$. נגדיר הומומורפיזם

$$\begin{aligned}\varphi: AGL_n(\mathbb{R}) &\rightarrow GL_n(\mathbb{R}) \\(T(x) = Ax + v) &\mapsto A\end{aligned}$$

קל לראות שזהו אפימורפיזם. אז לפי משפט האיזומורפיזם הראשון

$$AGL_n(\mathbb{R})/T_n(\mathbb{R}) \cong GL_n(\mathbb{R})$$

0.1 מכפלה של תת-קבוצות

הגדרה 0.3. תהי G חבורה, ותהינה $A, B \subseteq G$ תת-קבוצות. אז

$$A \cdot B := \{ab \mid a \in A, b \in B\}$$

ולנוחות נסמן $A^{-1} = \{a^{-1} \mid a \in A\}$.

דוגמה 0.4. פגשנו את הסימון בהגדרת מחלקות $aB = \{a\} \cdot B$. למשל $\{a\}\{b\} = \{ab\}$. אם $H \leq G$ תת-חבורה, אז $HH = H$ וגם $H^{-1} = H$.

טענה 0.5. תהי G חבורה ותהי $H \leq G$ תת-חבורה. מכפלה של מחלקות שמאליות של H היא מחלקה שמאלית של H אם ורק אם H נורמלית.

הוכחה. למעשה כבר הוכחנו את זה. בכיוון אחד, נניח $H \triangleleft G$. כלומר $bH = Hb$ לכל $b \in G$ ולכן

$$aH \cdot bH = a(Hb)H = abHH = abH$$

בכיוון השני, נניח שלכל $aH, bH \in G/H$ מתקיים $aHbH \in G/H$. לכן קיים $c \in G$ כך ש- $aHbH = cH$. בפרט זה נכון עבור $a = e_G$. לכן $HbH = cH$.

$$b \in bH, \quad e \cdot b \cdot e \in cH$$

ולכן $b \in bH \cap cH$. מדובר במחלקות שקילות, ולכן $bH = cH$. נקבל

$$Hb \subseteq HbH = cH = bH$$

□ לכן $b^{-1}Hb \subseteq H$, וזה נכון לכל $b \in G$ ולכן $H \triangleleft G$.

מסקנה 0.6. למעשה הוכחנו שוב כי G/H היא חבורה אם ורק אם $H \triangleleft G$.

טענה 0.7. תהינה $H, K \leq G$ תת-חבורות. אז $HK \leq G$ אם ורק אם $HK = KH$.

$$\forall h \in H \forall k \in K \exists h' \in H \exists k' \in K : hk = k'h'$$

הוכחה. בכיוון אחד נניח $HK \leq G$. אז

$$KH = K^{-1}H^{-1} = (HK)^{-1} = HK$$

מפני שמתקיים $(hk)^{-1} = k^{-1}h^{-1}$. הצדיקו את כל המעברים. בכיוון השני, נניח $HK = KH$. אז ברור כי $HK \neq \emptyset$, שהרי $e = e \cdot e \in HK$ סגירות לפעולה היא לפי

$$HK \cdot HK = HHKK = HK$$

ויש סגירות להופכי כי

$$(HK)^{-1} = K^{-1}H^{-1} = KH = HK$$

□ ולכן $HK \leq G$.

מסקנה 0.8. בחבורה אבלית מכפלה של תת-חבורות היא תמיד תת-חבורה.

טענה 0.9. תהי G חבורה, תהי $H \leq G$ תת-חבורה ותהי $N \triangleleft G$ תת-חבורה נורמלית. אז $HN \leq G$. אם בנוסף $H \triangleleft G$, אז $HN \triangleleft G$.

הוכחה. מתקיים

$$HN = \bigcup_{h \in H} hN = \bigcup_{h \in H} Nh = NH$$

וסיימנו לפי הטענה הקודמת, כלומר $HN \leq G$. אם בנוסף $H \triangleleft G$, אז לכל $g \in G$ מתקיים

$$g(HN)g^{-1} = gH \cdot g^{-1}g \cdot Ng^{-1} = gHg^{-1} \cdot gNg^{-1} \subseteq HN$$

□ מפני ששתי תת-החבורות H, N סגורות להצמדה.

תרגיל 0.10 (לבית). תהי G חבורה ותהינה $A, B, C \leq G$ כך ש- $A \leq C$. הוכיחו כי $AB \cap C = A(B \cap C)$. לתכונה הזו קוראים המודולריות של תת-חבורות.

תרגיל 0.11 (לבית). תהי G חבורה, ותהי $\{H_i\}_{i \in I}$ משפחה של תת-חבורות. הוכיחו כי

$$\bigcap_{i \in I} H_i \leq G$$

ואם בנוסף כל תת-החבורות הן נורמליות, אז גם החיתוך.

0.2 משפטי האיזומורפיזמים הנוספים

משפט 0.12 (משפט האיזומורפיזם השני). תהי G חבורה ותהינה $H, N \leq G$ כך ש- $N \triangleleft G$. אז:

1. מתקיים $N \triangleleft NH$.

2. מתקיים $N \cap H \triangleleft H$.

3. מתקיים

$$NH/N \cong H/N \cap H$$

הוכחה. נוכיח את הסעיפים לפי הסדר.

1. ידוע $NH \leq G$ כי $N \triangleleft G$. קל לראות כי $N \leq NH$. לכל $g \in G$ מתקיים $gNg^{-1} \subseteq N$ ובפרט זה נכון עבור $g \in NH$. לכן $N \triangleleft NH$.

2. לכל $h \in H$ ולכל $x \in N \cap H$ מתקיים כי $h \in G$ וגם $x \in N$. לכן

$$h x h^{-1} \in N$$

כי $N \triangleleft G$. בנוסף $h, x \in H$. לכן $h x h^{-1} \in H$ כי $H \leq G$. בסך הכל $h x h^{-1} \in N \cap H$ ולכן $N \cap H \triangleleft H$.

3. זה הסעיף האמיתי. נגדיר העתקה

$$\begin{aligned} \varphi: H &\rightarrow NH/N \\ h &\mapsto hN \end{aligned}$$

לפי הגדרה ברור כי φ היא על שהרי $nhN = hn'N = hN$ (כי $hN = Nh$).
לפי מה שראינו φ היא הומומורפיזם

$$\varphi(h_1 h_2) = h_1 h_2 N = h_1 N h_2 N = \varphi(h_1) \varphi(h_2)$$

נותר לחשב את הגרעין

$$\ker \varphi = \{h \in H \mid hN = N\} = \{h \in H \mid h \in N\} = N \cap H$$

ומסיימים לפי משפט האיזומורפיזם הראשון.

□

הערה 0.13. תהי G חבורה, ותהינה $H, N \leq G$ כך ש- $N \triangleleft G$. אז

$$H/(N \cap H) \cong NH/N \leq G/N$$

לכן יש שיכון $H/(N \cap H) \hookrightarrow G/N$.

תרגיל 0.14 (לבית). לפי משפט האיזומורפיזם השני

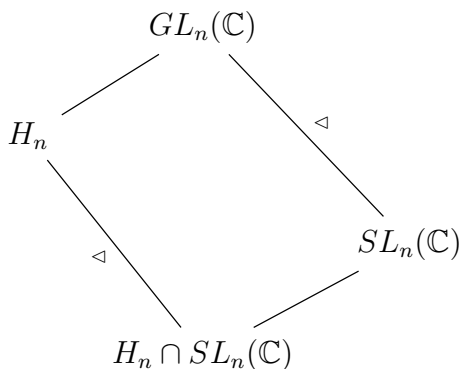
$$|NH/N| = |H/N \cap H|$$

לכן אם N, H הן סופיות, אז

$$|NH| = \frac{|N| |H|}{|N \cap H|}$$

הוכיחו שהשיוויון האחרון נכון גם אם N, H לא בהכרח נורמליות.
רמז: פעולה של החבורה $N \times H$ על הקבוצה G (או על הקבוצה NH).

דוגמה 0.15. נתבונן בחבורות הבאות

כאשר תת-החבורה H_n היא

$$H_n := \left\{ \left(\begin{array}{cccc} \alpha & * & \cdots & * \\ & \ddots & \ddots & \vdots \\ & & \ddots & * \\ & & & \alpha \end{array} \right) \middle| \alpha \in \mathbb{C}^* \right\}$$

נשים לב $H_n \cdot SL_n(\mathbb{C}) = GL_n(\mathbb{C})$. המחלקות השמאליות של $SL_n(\mathbb{C})$ כוללות את כל המטריצות עם דטרמיננטה קבועה.

$$\det(\text{diag}(\alpha, \dots, \alpha)) = \alpha^n$$

כאשר ברור שהמטריצה האלכסונית $\text{diag}(\alpha, \dots, \alpha) \in H_n$. לכל מטריצה $A \in GL_n(\mathbb{C})$, אפשר לבחור $\alpha = \det(A)^{1/n}$. לפי משפט האיזומורפיזם השני (והראשון) נקבל

$$\begin{aligned} H_n / (H_n \cap SL_n(\mathbb{C})) &\cong (H_n \cdot SL_n(\mathbb{C})) / SL_n(\mathbb{C}) \\ &= GL_n(\mathbb{C}) / SL_n(\mathbb{C}) \\ &\cong \mathbb{C}^* \end{aligned}$$

מצד שני האיברים בחיתוך תת-החבורות הם

$$H_n \cap SL_n(\mathbb{C}) = \left\{ \left(\begin{array}{cccc} \alpha & * & \cdots & * \\ & \ddots & \ddots & \vdots \\ & & \ddots & * \\ & & & \alpha \end{array} \right) \middle| \alpha^n = 1 \right\}$$

ולכן $H_n / (H_n \cap SL_n(\mathbb{C})) \cong \mathbb{C}^* / \Omega_n$ לפי משפט האיזומורפיזם הראשון. הרכבת כל האיזומורפיזמים שראינו מובילה אותנו למסקנה $\mathbb{C}^* / \Omega_n \cong \mathbb{C}^*$. כלומר אפשר להוציא שורש מכל סדר במרוכבים. אפשר להוכיח את זה ישירות ממשפט האיזומורפיזם הראשון לפי ההעתקה

$$\begin{aligned} \mathbb{C}^* &\rightarrow \mathbb{C}^* \\ z &\mapsto z^n \end{aligned}$$

שהיא אפימורפיזם שגרעינה Ω_n .

משפט 0.16 (משפט האיזומורפיזם השלישי). תהי G חבורה ותהינה $H, K \triangleleft G$ כך ש- $H \subseteq K$. אז

$$(G/H)/(K/H) \cong G/K$$

תרגיל 0.17 (לבית). הוכיחו את המשפט בעזרת משפט האיזומורפיזם הראשון לפי ההדרכה.

- וודאו למה $H \triangleleft K$.
- למה טבעי להגדיר הומומורפיזם $f: G/H \rightarrow G/K$ לפי $f(gH) = gK$.
- הוכיחו כי f מוגדר היטב. כלומר שאם $g_1H = g_2H$, אז $f(g_1H) = f(g_2H)$.
- הוכיחו כי f הומומורפיזם.
- הוכיחו כי f על.
- הוכיחו כי $\ker f = K/H$.
- סיימו לפי משפט האיזומורפיזם הראשון

דוגמה 0.18. יהיו $n, m \in \mathbb{Z}$. נניח $m|n$, אז $n\mathbb{Z} \subseteq m\mathbb{Z}$. לכן נשלב את משפט האיזומורפיזם הראשון והשלישי ונקבל

$$\begin{aligned} \mathbb{Z}_m &\cong \mathbb{Z}/m\mathbb{Z} \\ \mathbb{Z}_n &\cong \mathbb{Z}/n\mathbb{Z} \\ (\mathbb{Z}/n\mathbb{Z})/(m\mathbb{Z}/n\mathbb{Z}) &\cong \mathbb{Z}_m \cong \mathbb{Z}_n/m\mathbb{Z}_n \end{aligned}$$

מסקנה (כפליות האינדקס). האינדקס של שרשרת תת-חבורות הוא כפלי. כלומר

$$[G : H] = [G : K][K : H]$$

כאשר $H \leq K \leq G$. זה נכון גם כאשר תת-החבורות הן לא נורמליות. המקרה הפרטי שבו $H = \{e_G\}$, זה למעשה משפט לגראנז'.

הוכחה. אם החבורות והאינדקסים כולם סופיים, אפשר להשתמש במשפט לגראנז'.

$$[G : H] = \frac{|G|}{|H|} = \frac{|G|}{|H|} \cdot \frac{|K|}{|K|} = \frac{|G|}{|K|} \cdot \frac{|K|}{|H|} = [G : K][K : H]$$

עבור המקרה הכללי, נתאמץ קצת יותר עם פונקציה חח"ע ועל. נבחר נציגים a_i לכל מחלקה שמאלית של K ב- G , ונבחר נציגים b_j לכל מחלקה שמאלית של H ב- K . תהי $gH \in G/H$ מחלקה כלשהי. אז קיים a_i נציג יחיד כך ש- $g \in a_i K$ כי איברי G/K הם מחלקות שקילות. לכן קיים $k \in K$ כך ש- $g = a_i k$. אז קיים נציג b_j יחיד כך ש- $k \in b_j H$ כי איברי G/H הם מחלקות שקילות.

קיבלנו כי $g \in a_i b_j H$. נותר לבדוק (השתכנעו בבית) כי ההעתקה $(a_i, b_j) \mapsto a_i b_j$ היא חח"ע ועל. קל יחסית להשתכנע שהיא על, כי g היה איבר כלשהו. החח"ע נובעת מכך ש- a_i ו- b_j נבחרו באופן יחיד. לכן יש התאמה חח"ע ועל בין קבוצה מעוצמה $[G : K][K : H]$ לקבוצה מעוצמה $[G : H]$. $\square$

טענה 0.19. יהי $f: G \rightarrow H$ הומומורפיזם. נסמן $K = \ker f$. תהי $N \triangleleft G$ תת־חבורה נורמלית כך ש- $N \subseteq K$. אז f משרה הומומורפיזם יחיד $\bar{f}: G/N \rightarrow H$ כך שהתרשים הבא הוא חילופי:

$$\begin{array}{ccc} G & \xrightarrow{f} & H \\ & \searrow \pi & \nearrow \bar{f} \\ & G/N & \end{array}$$

כלומר $f = \bar{f} \circ \pi$, כאשר $\pi: G \rightarrow G/N$ היא ההטלה הטבעית $\pi(g) = gN$. למעשה מתקיים:

1. ההומומורפיזם $\bar{f}$ הוא על אם ורק אם f הוא על.
  2. ההומומורפיזם $\bar{f}$ הוא חח"ע אם ורק אם $N = K$.
  3. ההומומורפיזם $\bar{f}$ הוא חח"ע ועל אם ורק אם f הוא על וגם $N = K$.
- הוכחה. כדי שהתרשים יתחלף אז חייבים לקבוע $\bar{f}(gN) = f(g)$. לכן אם $\bar{f}$ קיים, אז הוא יחיד.

ההעתקה $\bar{f}$ מוגדרת היטב כי נתון ש- $N \subseteq K$: אם $g_1N = g_2N$, אז $g_2^{-1}g_1 \in N \subseteq K$. לכן $f(g_2^{-1}g_1) = e_H$. מפני ש- f הוא הומומורפיזם נסיק

$$e_H = f(g_2^{-1}g_1) = f(g_2)^{-1}f(g_1)$$

ולכן $f(g_1) = f(g_2)$. מראים כי $\bar{f}$ הומומורפיזם כמו במשפט האיזומורפיזם הראשון. הסעיף הראשון הוא ברור, כי יש ל- f ול- $\bar{f}$ את אותה תמונה. לסעיף השני נחשב את הגרעין של $\bar{f}$:

$$\ker \bar{f} = \{gN \mid f(g) = e_H\} = \{gN \mid g \in K\} = K/N$$

ראינו כי הומומורפיזם הוא חח"ע אם ורק אם הגרעין שלו טריוויאלי. כלומר $\bar{f}$ הוא חח"ע אם ורק אם $\ker \bar{f} = \{e_{G/N}\} = \{N\}$. כלומר לכל $k \in K$ צריך להתקיים $kN = N$. כלומר $k \in N$, ולכן $N = K$. הסעיף השלישי נובע מיידית מהשניים האחרים. $\square$

0.3 סריג תת־החבורות

תהי G חבורה. כבר דיברנו על הקבוצה X של כל תת־החבורות של G . ראינו כי G פועלת על X לפי הצמדה.

הגדרה 0.20. תהי $(L, \leq)$ קבוצה סדורה חלקית. נאמר כי L היא סריג אם לכל $a, b \in L$ קיימים

$$a \vee b := \sup\{a, b\}$$

$$a \wedge b := \inf\{a, b\}$$

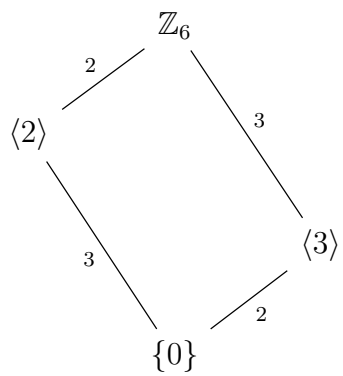
כאשר $a \vee b$ נקרא המצרף (join) שלהם ו- $a \wedge b$ נקרא המפגש (meet) שלהם.

דוגמה 0.21. תהי A קבוצה. קבוצת החזקה $P(A)$ יחד עם יחס ההכלה הוא סריג. המצרף הוא איחוד של תת-קבוצות, והמפגש הוא חיתוך של תת-קבוצות.

הגדרה 0.22. סריג $(L, \leq)$ יקרא מודולרי אם $a \vee (c \wedge b) = (a \vee c) \wedge b$ לכל $a, b, c \in L$.

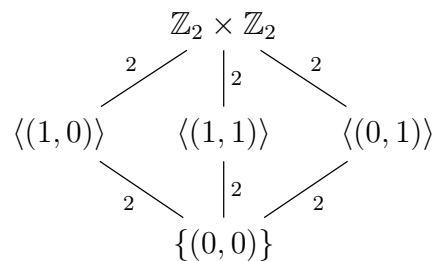
דוגמה 0.23. סריג תת-החבורות הנורמליות של חבורה (ביחס להכלה) הוא מודולרי.

דוגמה 0.24. סריג תת-החבורות של $\mathbb{Z}_6$ הוא

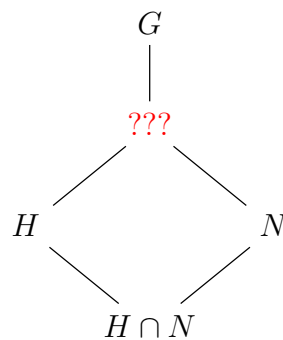
החבורה ציקלית, ולכן ברור שכל תת-החבורות שלה הן ציקליות.

דוגמה 0.25. סריג תת-החבורות של $\mathbb{Z}_2 \times \mathbb{Z}_2$ הוא

במקרה כל תת-החבורות הנאותות של $\mathbb{Z}_2 \times \mathbb{Z}_2$ גם הן ציקליות, למרות שהיא לא ציקלית.

הערה 0.26. נרצה למצוא מי תת-החבורה במיקום ??? בתרשים הבא

ברור כי $H \wedge N = H \cap N$. אנחנו נראה כי $H \vee N = \langle H \cup N \rangle$ שנגדיר עכשיו.

דוגמה 0.27. אפשר למצוא דוגמאות בסייר תת-החבורות (קישור), בסייר החבורות (קישור) בכמה דרכים וגם בויקיפדיה.

0.4 תת-חבורה הנוצרת על ידי תת-קבוצה

הגדרה 0.28. תהי G חבורה, ותהי $S \subseteq G$ תת-קבוצה. תת-החבורה הנוצרת על ידי S היא תת-החבורה הקטנה ביותר של G שמכילה את S , ומסומנת $\langle S \rangle$. כלומר אם $H \leq G$ וגם $S \subseteq H$, אז $\langle S \rangle \leq H$.

הערה 0.29. צריך להשתכנע שהיא קיימת, ויש שתי דרכים לפחות. הראשונה היא "מלמעלה למטה" לפי

$$\langle S \rangle = \bigcap_{\substack{H \leq G \\ S \subseteq H}} H$$

והחיתוך הזה לא ריק כי $S \subseteq G$.

הגדרה 0.30. אם $G = \langle S \rangle$ נאמר כי G נוצרת על ידי S . אם קיימת S סופית כך ש- $G = \langle S \rangle$ נאמר כי G נוצרת סופית. עבור קבוצה סופית $\{x_1, \dots, x_n\}$ לרוב נכתוב $\langle x_1, \dots, x_n \rangle$ במקום $\langle \{x_1, \dots, x_n\} \rangle$. זה מכליל את ההגדרה של תת-חבורה ציקלית.

הערה 0.31. תהי $H \subseteq G$ תת-קבוצה. אז $H \leq G$ אם ורק אם $\langle H \rangle = H$.

הערה 0.32. יש בניה של $\langle S \rangle$ "מלמעלה למעלה". נסתכל על כל המילים הסופיות באלפבית $S \cup S^{-1}$ ונשים לב שזו תת-חבורה המכילה את S . כלומר

$$\langle S \rangle = \bigcup_{k \geq 0} \{s_1^{i_1} s_2^{i_2} \dots s_k^{i_k} \mid s_1, \dots, s_k \in S, i_1, \dots, i_k \in \mathbb{Z}\}$$

המילה הריקה היא שווה לאיבר היחידה. זה שקול לבנייה ממקודם.

סענה 0.33 (קל). כל חבורה סופית היא נוצרת סופית.

דוגמה 0.34. $\mathbb{Z} = \langle 1 \rangle$. מה לגבי

$$\mathbb{Z} \times \mathbb{Z} = \langle (0, 1), (1, 0) \rangle = \langle (0, 2), (0, 3), (1, 0) \rangle$$

דוגמה 0.35. אם $G_1 = \langle S_1 \rangle$ ו- $G_2 = \langle S_2 \rangle$, אז

$$G_1 \times G_2 = \langle S_1 \times S_2 \rangle = \langle (S_1 \times \{e_2\}) \cup (\{e_1\} \times S_2) \rangle$$

דוגמה 0.36. יהיו $n, m \in \mathbb{Z}$. אז

$$\langle n, m \rangle = \langle \gcd(n, m) \rangle \leq \mathbb{Z}$$

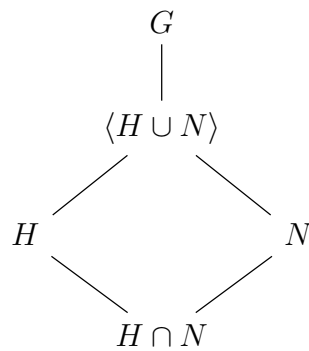
אם G אבלית, נניח $G = \langle a, b \rangle$, אז

$$G = \{a^i b^j \mid i, j \in \mathbb{Z}\}$$

למשל $abaaab^{-1}bbba^{-1}a = a^4 b^3$. או באופן כללי בחבורה **אבלית** נוצרת סופית

$$\langle a_1, \dots, a_n \rangle = \{a_1^{i_1} \dots a_n^{i_n} \mid i_1, \dots, i_n \in \mathbb{Z}\}$$

הערה 0.37. פתרנו את התעלומה וקיבלנו כי המצרף של H ו- K בסריג תת-החבורות של G הוא

פעם הבאה נבין קצת יותר מסריג תת-החבורות.